

491.82

N/241

STANFORD UNIVERSITY
LIBRARIES

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК

FEB 15 1968

НАШ ЈЕЗИК

НОВА СЕРИЈА

Књига XV, св. 3—4.

БЕОГРАД, 1966.

НАШ ЈЕЗИК

ГЛАГОЛСКА ВРЕМЕНА У ЗАВИСНИМ РЕЧЕНИЦАМА (II)

Б. ДОПУНСКЕ РЕЧЕНИЦЕ

По неким мишљењима, синтаксичка значења глаголских облика у врстама допунских реченица разликују се од њихових значења у одредбеним реченицама. Август Мусић је указивао на посебни карактер употребе временских облика у декларативним реченицама и зависним питањима. Навешћемо два готово идентична места карактеристична за његово схватање о овом проблему: „... као у декларативним реченицама — вели он — тако и у индиректним питањима времена се удешавају с гледишта субјекта главне реченице“.¹ Или, на другом месту: „... треба држати на уму, да о употреби времена у декларативним реченицама и индиректним питањима одлучује гледиште субјекта главне реченице, а у осталима гледиште онога који говори“.²

„Са овим се ја потпуно слажем — писао је А. Белић наводећи горње Мусићеве речи. — Јер ово значи да у декларативним и зависно-упитним реченицама имамо синтаксички индикатив, пошто се радње у њима одмеравају према времену када субјекат говори, а то је време индикативно“.³ Касније Белић, као што знамо, радикално мења своје схватање о свима, па и о овим, зависним реченицама, и сматра да „претварање директног говора у индиректни није ништа друго до претварање правога у неправи индикатив или релатив“.⁴

¹ Глас СКА СХХI, 153, — Исп.: 150. и 171.

² Глас СКА СХХVI, 54.

³ ЈФ VI, 129.

⁴ О језичкој природи I, 213.

Проф. М. Стевановић у својим предавањима говори да ове реченице могу бити у ужем индикативу, и као потврду за то наводи случајеве кад је у главној реченици употребљен индикативни презент. И Ј. Вуковић исто тако мисли да у овим реченицама временски облици могу бити употребљени и „апсолутивно“.¹

Посебан проблем представљају модалне допунске реченице. Већ је било речи о тзв. „начинским“ или „модалним“ „изразима“. Под овим појмом А. Белић подразумева рашчлањени модални глаголски облик на „засебну реч (глаголску) за став и засебну реч за обележавање употребе глагола који зависи од поменутог става“.² И при том наводи следеће примере: Наређујем: дођи, — Наређујем да дођеш, — Желим да дођеш, — Мислим дошао је и сл. То су, као што видимо, све саме допунске реченице: први и други пример у главној реченици имају глагол говорења (то су, дакле, реченице индиректног говора), трећи је жељна, а четврти изрична реченица.

Сада се не можемо дуже задржавати на питању о модалним изразима. Навешћемо само једну њихову особину која је за нас овде најважнија: то је њихова способност да казују став субјекта главне реченице, — или, другим речима, да износе став ма кога, а не само говорног лица. С обзиром на ту особину биће класификовани примери допунских реченица са модално употребљеним глаголским облицима.³

У обради немодалних типова ових реченичних врста држаћемо се најновијих схватања о употреби времена у њима, са напоменом да има извесних разлика у области релативне употребе времена међу овим и осталим врстама зависних реченица.

¹ Радови XX, 139—140.

² О језичкој природи I, 216.

³ И схватање А. Мусића о употреби времена у допунским реченицама може се — у примени на њихове модалне врсте — тумачити на исти начин: да се у њима износи „гледиште“ субјекта главне реченице. То је једно сведочанство више о блискости схватања ових двају наших синтаксичара тамо где она произилазе из стварне анализе језичког материјала.

ИНДИРЕКТНИ ГОВОР

Ако узмемо већ навођени Белићев пример за индиректни говор: *Он је рекао да ће доћи*, — у њему налазимо три момента који су за нас тренутно од значаја: прво, главном реченицом говорно лице износи радњу говорења у прошлости, а споредном — садржину тога говора; друго, субјекат главне реченице споредном реченицом износи радњу која ће се десити после времена његовога говора; треће, говорник радњу споредне реченице ставља у време после радње главне реченице (тј. износи је као будућу у односу на то време), и тек преко тога момента доводи је у временску везу са временом свога говорења.¹

Али као одговор на питање — *Је ли дошао?* — или: *Хоће ли доћи?* — горња реченица има сасвим друкчије значење: *Рекао је да ће доћи* — значи сада: *Не знам је ли дошао (хоће ли доћи)*, — Претпостављам да је дошао (да ће доћи) или сл. Уместо изношења временског односа радње зависне реченице према радњи главне имамо сада изразито модално конјунктивно значење споредне реченице: говорник њоме износи радњу коју само претпоставља; за коју није сигуран да се извршила, да ће се извршити и сл.

У првом случају, према томе, имамо релативну употребу глаголског облика у зависној реченици, јер се њиме износи временски однос према времену радње управног глагола, а у другом — модалну, јер се њиме износи претпостављена радња.

I

Када бисмо, према томе, у зависној реченици горњег примера имали глаголски облик у ужем индикативу? По нашем мишљењу, када се елиминише временски посредник између радње споредне реченице и говора говорног лица. У

¹ Радња главне реченице је само радња у одређеном временском односу према времену говорења, а за субјекат главне реченице — говорење. Радња споредне реченице је за субјекат главне реченице радња у одређеном временском односу према времену говорења, а за говорника — садржина управног глагола, а тек као таква — и радња у временском односу према радњи управног глагола.

конкретном случају то је могуће постићи изједначавањем времена управног глагола са временом говорења, тј. замењивањем облика у главној реченици индикативним презентом: *Говори ми да ће доћи. Радња футура доћи ће будућа* је у односу на време говорења, које се поклапа са временом радње главне реченице.

Теоријски је, дакле, врло лако издвојити једну врсту синтаксичних значења ових реченица од других. Али практично то изгледа сасвим друкчије, јер није увек јасно које значење говорник даје одређеној реченици. То ћемо показати на следећим примерима:

Терлајића хвале сви у Русији да је био поштен човек (Пис. 56). — Копитар каже да Чапловић није ништа наштампао против вас (Пис. 39). — ... а сам каже да су му Новковићеве рецензије очи отвориле (Пис. 59). — Право велите што кажете да су калуђери криви његовој књизи... (Пис. 156). — Стејић остаје у Земуну, као лекар, и за сада се хвали да има посла доста (Пис. 156). — Усуд вели: оца и матере не поштујеш... (П. 66). — А ја вам кажем да је овдје онај који је већи од цркве (Мат. XII 6). — У то је вријеме већ био у Бијограду везир славни Аџи-Мустајпаша, који је Србе тако пазио и чувао, да га и данашњи дан жале и спомињу, и кажу, да је он био Српска мајка (ИС 4).

Први пример, нпр., у споредној реченици износи оно што је Вук у Русији чуо о Трлајићу. Тако посматран, овај пример је у ужем индикативу, јер Вук само ставља у временски однос оно што се износи реченицом: *да је био поштен човек* — према времену кад је о Трлајићу слушао и писао, тј. према времену кад се налазио у Русији. Према томе: сада га хвале — да је био добар човек. Перфекат *био је* показује временски однос према времену говорења. Али иако Вук тако износи ову чињеницу, ми посредно можемо закључити да он не зна какав је Трлајић: Руси га хвале да је био такав, и ја претпостављам да је такав и био. Ако се ова компонента значења и истакне, она мења смисао исказа: уместо са-

држине управног глагола, споредна реченица сада износи став говорников према ономе што се њоме казује.

У другом примеру Вук износи што је чуо од Копитара, додуше не истог тренутка када то и саопштава, али ту скоро, у ситуацији коју он сматра садашњом док пише ово писмо. У том случају се радња перфекта *није наштампао* односи према тој садашњости као прошла. Али ова реченица може значити Вукову претпоставку да Чапловић није ништа написао — јер, побогу, тако каже Копитар.

У примеру из јеванђеља споредном реченицом износе се Исусове речи о његовом сопственом присуству у цркви. Зато нема сумње да је презент *је (овдје)* у ужем индикативу, јер Исус ове речи говори управо стојећи у цркви. Али да не знамо тај податак, могли бисмо и овај пример тумачити као претходне. Он би свакако значио: Сигурно је овде онај који је већи од цркве.

И у свим осталим примерима осећа се та модална нијанса у значењу.¹

Имамо само два примера где у значењу споредне реченице такве нијансе нема:

... само ћу вам још то додати да му је књига у Београду по други пут с „јери“ и „дебело јер“ штампата... (Пис. 156). — К ономе што сам Вам о њему и његовој књизи писао у последњем писму, додајем Вам сад и ово: да је Атанасије Стојковић из Петербурга писао Милошу (Обреновићу) против мене... (Пис. 126).

У овим примерима не наводе се никакве туђе речи: оно што се износи споредном реченицом потиче од говорника и изриче се први пут. Пошто веза субјекта и предиката у споредној реченици потиче од говорног лица, онда се оно и не може стављати под сумњу.

Зато, иако у првом примеру у главној реченици имамо футур, радња перфекта *штампата је*, у споредној, временски се не одређује у односу на радњу футура, него у односу на време говорења. У другом примеру, време радње главне

¹ Исту нијансу у значењу запажамо и у Белићевим примерима које смо више навели.

реченице не разликује се од времена говорења. Перфекат писао је временски се управља према говору говорног лица.

Овде можемо донекле исправити полазну поставку о могућности употребе времена у ужем индикативу у допунским реченицама. У једном од наведених примера у главној реченици је стварно индикативни презент, али у другом је футур, па ипак с'у у зависној реченици и у једном и у другом случају облици у ужем индикативу. Зато можемо рећи да, без обзира на време радње главне реченице, кад се радња споредне временски управља, не према времену радње главне реченице или према ком другом временском моменту, него према времену говорења о тој радњи, — глаголски облик у њој временски је употребљен у ужем индикативу. Још једном, дакле, можемо истаћи значај поставке да у одређивању природе временских облика у зависним реченицама треба полазити само од једног момента: од односа његове радње према времену говорења, — и ни од каквих других момената. Други моменти имају значаја само за одређивање врсте релативских значења,¹ а не и за одређивање природе времена у зависним реченицама уопште.

II

Релативска употреба временских облика у индиректном говору добија се када се радња зависне реченице временски управља према неком моменту ван времена говорења. То се управљање у овој врсти реченица најчешће врши према времену радње главне реченице.

1. Разгледаћемо прво неке од примера са презентом у споредној реченици:

Идући тако нађемо једну дјевојку код оваца, те нас запита куда ћемо, а ми јој кажемо да идемо у Дубровник по со... (II 7). — Кад мати отиде ка цару и каже му да у двору њена сина има свашта боље него у његову, онда цар рекне својој кћери... (II 45). — И познавши глас Петров од радости не отвори врата, него утрча и каза да П е-

¹ Исп. опаску П. Ивића у ЈФ XX да има више врста релативних значења глаголских времена.

тар стоји пред вратима (ДА XII 14). — ... и сам је ћаја-паша за њу помињао и питао, но Милош је једнако говорио, да не зна ништа за њу.. (ИС 139). — Уочи онога дана, кад ће побјећи, утече некаква робиња из Турскога логора, и дође Милошу под чадор, те каже, да се Турци некуд спремају.. (ИС 154). — А Милош му одговори, да оно није војска, него да су сеоски кметови, који иду да чују царски ферман... (ИС 173).

Презент *идемо* у зависној реченици првог примера значи радњу истовремену са радњом презента *кажемо* у главној. Јер, Брко и другови су ово казали девојци коју су управо сусрели на путу. И *има, стоји, не зна* и сл. значе истовременост са радњом главне реченице, а не са временом говорења говорног лица, те је то релативна употреба презента.

Интересантно је да у нашем материјалу нема ни једног јединог примера са презентом перфективног глагола у споредној реченици индиректног говора, нити са имперфектом, — у сличном значењу у каквом су горњи примери.

2. А многобројни су примери и са перфектом у зависној реченици:

Кад Брко по том дође, и запита га за Међедовића, он му каже да је он одавно онуда прошао (П 6). — Он му каже све по реду своју невољу и да је дошао да га пита зашто му је дао злу срећу (П 64). — ... удаве 36 Турака, за које су им казали да су се с Бегом држали... (ИС 6). — ... и јави му, како је у народу зулум додијао... (ИС 8). — Четврти казује и приповиједа, како је видјео Ћурчију и остале арамбаше... (ИС 18—19), ... онда Ћурчија стане казивати, како је он тајно био у Љешници... (ИС 21). — Мени је Петар приповиједао, како су му Јаковљеви момци доносили писма ушивена у седло... (ИС 93). — Кад сам Мушицкоме казао да сте наручили код Штрауса Српска писмена, умало што није почео играти од радости... (Пис. 10).

Перфекат *прошао је*, у првом примеру, означава радњу прошлу у односу на време радње главне реченице. Јер, Међедовић је пре прошао крај сејача него што су о томе он и Брко разговарали. У другом примеру, несрећни брат је претходно дошао Усуду, па му је затим о томе говорио. И у осталим примерима, перфектима *држали су се*, *додијао је*, *видјео је* итд. означене су радње прошле за време радње главне реченице.

Треба напоменути да у оваквој употреби у индиректном говору нисмо нашли ниједног плусквамперфекта (у одредбеним реченицама, видели смо, перфекти и плусквамперфекти употребљавају се паралелно за означавање радњи које претходе радњи управног глагола).

3. Много су ређи примери са футуром у споредној реченици:

... змај га упуту куда ће ићи док не нађе град где су двори другога змаја, а онде рече му да ће чути за трећег (II 26). — А за остало све Срби кажу да ће се наместити и уредити (ИС 127). — И дошавши онамо намјести се у граду који се зове Назарет, да се збуди као што су казали пророци да ће се Назарећанин назвати (Мат. II 23).

Реченица: *да ће се наместити* означава радњу која се врши после радње главне реченице и временски се односи према њој као будућа. Футури *ће чути* и *ће се назвати* означавају будућност у односу на време радње аориста *рече* и перфекта *казали су*.

У последњој групи примера, у значењу глаголских облика употребљених у споредним реченицама присутна је модална нијанса. Али то овде није од значаја јер је — рекли смо — она потенцијално присутна у скоро свакој реченици индиректног говора.

III

1. Вратићемо се сада томе *модалном* значењу. Рекли смо да у реченици: *да ће доћи* — из већ навођеног примера Рекао је да ће доћи, — кад он значи одговор на питање — Је ли дошао? — или: Хоће ли доћи?, — имамо значење претпо-

ставке говорног лица о субјекатско-предикатској вези. Иако је у примерима тешко издвојити индикативна од модалних значења, мислим да такво значење претпоставке говорног лица преовладава у реченицама као што су следеће:

... говори се да су прешли на ову страну... (Пис. 115). — Кажу да је под Сарајевом била битка осам сати... (Пис. 115). — Приповиједа се да овај обичај и Турци држе (О 32).

Први пример се без веће штете по значење може заменити реченицом: Изгледа да су прешли..., — или: Вероватно су прешли...

2. Сви остали примери са модално употребљеним облицима у зависним реченицама индиректног говора разликују се од горе наведених примера према томе од кога потиче лични став који се износи споредном реченицом. Док горе имамо став говорног лица, дотле у осталим примерима срећемо обично став субјекта главне реченице. То су, дакле, Белићеви модални изрази.

а) Све такве реченице можемо поделити, с обзиром на то од кога потиче лични став, у две велике групе. У првој групи су примери у којима се износи став субјекта главне реченице:

Међед му онда рече да јој окреше гране, па заметнувши је на рамо као кијачу да иде у свијет (П 3). — Они му одговоре да причека мало... (П 4). — Млађа два брата реку старијему да он свога коња закоље... (П 8). — Млоги повичу, да буде старјешина арамбаша Станоје Главаш... (ИС 14—15). — ... па ондје улогоривши војску, пише Ђурчији, да му дође на састанак... (ИС 32). — Онда он напише да му се изваде очи и одсеку руке и језик (ИС 191). — А дух ми рече да идем с њима... (ДА XI 12).

... сестри својој и дјевојкама оштро запријете да никоме не казују... (П 9). — Кад у јутру сване, онда газда заповеди да све псе потуку, само онога

маторога пса да оставе (П 13). — Милисав пак Лаповац предлагао је јавно у то вријеме да се побију сви који знаду читати и писати... (Пис. 146). — ... како му се најмање што против воље догоди, пријети да ће ударити 50 батина... (Пис. 145). — И мољаху га да се само дотакну скута од његове хаљине... (Мат. XIV 36). — ... Јаков позове Кара-Ђорђија да дође о Великој Госпођи у манастир Боговађу... (ИС 61). — ... Турци су искали да Срби положи оружје... (ИС 106). — ... али опет обрекну да, ће Србима одговорити... (ИС 127). — Срби траже, права да им се даду и потврде (ИС 171, наслов).

У првом примеру, медвед наређује да се букви окрешу гране; у другом — радници одговарају Међедовићу изражавајући своју жељу да он остане; у трећем је опет изражена жеља браће. Углавном је у свим примерима прве подгрупе у зависној реченици модус жеље у разним нијансама, и свуда жеља потиче од субјекта главне реченице. Чак и у последњем од тих примера, где је субјекат споредне реченице говорно лице, том се реченицом не износи његова жеља него жеља духа, тј. субјекта главне реченице.

У првом примеру друге подгрупе износи се модус претње, у другом — заповести, у трећем — жеље извесне врсте, у четвртном — претње, у петом — молбе итд.

Заједничко је свим овим примерима то што се ни у једном од њих споредном реченицом не износи став говорног лица, него став субјекта главне реченице. Оно по чему се прва подгрупа разликује од друге, то је значење управног глагола. У првих је у главној реченици глагол са општим значењем говорења, а о модалности у значењу споредне реченице обавештавамо се из опште ситуације. У других се о врсти модалног значења зависне реченице обавештавамо како из саме реченице, тако и из значења управног глагола. Јер, нпр., у главној реченици првог од тих примера имамо глагол претње, другог — заповести, трећег — жеље, петог — молбе итд. Ту се, дакле, и глаголом главне и споредне ре-

ченице изражава исто модално значење, те се може говорити да је глаголски модални облик разложен на управну и зависну реч.

б) Једино у случајевима кад је субјекат главне реченице у исто време и говорно лице, тј. кад је глагол споредне реченице у првом лицу, — споредном се реченицом износи говорников став:

Ја велим да печатамо 1.000 егземплара? (Пис. 19). — За ортографију опет ти кажем (ако ћеш ме послушати) да узмеш управо овако као што ја пишем... (Пис. 84). — Ја сам 1829 и 1830 године говорио Милошу неколико пута да се изабере неколико чиновничке и других знатнијих људи дјеце, па да се с његовим синовима пошаљу у Петерсбург на науке... (Пис. 145). — А ја вам кажем да се не браните ода зла... (Мат. V 39).

Ја немам очи за правде Бога, него те молим, брате мој, да ми дадеш воде у какав суд... (П 72). — ... ја ћу наредити да сви људи имају тако на табану као малу долину (П 78). — Ја нисам дуго време имала од срца порода, па сам се молила Богу да ми да да затрудним... (П 44), — ... само молим свакога ко би их писао да он не поправља ништа... (П XXIV). — Само Вас покорно молим, да се договорите са господаром Васом... (Пис. 61). — И о овоме позивам на мејдан нека изиђе ко год хоће и смије... (Пис. 52).

У прва три примера Вук споредном реченицом износи своју жељу да се штампа одређен број примера Рјечника, да Сарајлија узме његову ортографију, или да се српска деца пошаљу у Русију. У последњем примеру Исус говори о својој жељи да се људи не бране од зла.

У првом од примера друге групе лични став потиче од слепог брата; у другом — бог износи своју жељу; у трећем — мајка своју молбу упућује богу итд.

Разлика је опет у значењу управног глагола.

ИЗРИЧНЕ РЕЧЕНИЦЕ

Ако узмемо да индиректни говор чине реченице са управним глаголом који, поред осталог, има и значење говорења, или уопште саопштавања, — онда се термином „изричне“ обухватају остале изричне реченице у ширем смислу речи.

I

Ако се процеси посматрања, гледања, слушања, и уопште сазнавања чулима — сматрају радњом, онда у овим изричним реченицама говорник у ствари нешто друкчије саопштава радње споредне и главне реченице него у индиректном говору: док је тамо говорник само преносио туђе речи, и тако некако посредно саопштавао о радњи споредне реченице, — дотле се овде посебно саопштава о радњи главне, а посебно о радњи зависне реченице; зато у изричним реченицама у ужем смислу нема оне прикривене, или и стварне, модалне нијансе у значењу, какву срећемо у индиректном говору.

Кад се радња зависне реченице временски директно управља према времену говорења, употреба времена је и овде у ужем смислу *индикативна*:

Дај ми, брате, Милицу да буде моја. Видиш да немам никога (II 66). — Знам да знате да сам отишао да постанем словенски хаџија (Пис. 32). — Ево видим небеса и сина човјечијега гдје стоји с десне стране Богу (ДА VII 56), — ... чујемо гдје они говоре нашијем језицима... (ДА II 11). — Јер те видим да си у горкој жуци... (ДА VIII 23). — Узми се добро у памет, да што не слажеш, или не сметеш; јер видиш њихова толмача где стоји више тебе (ИС 167).

У првом примеру, презентом *немам (никога)* износи се шта је стварно било у време кад се саопштава: претходно је у приповеци речено да један од браће није имао никога свога. Перф. *отишао сам* у другом примеру означава радњу која се десила пре него што Вук о њој саопштава. У трећем,

легенда представља као да су се пред једним верником отворила небеса, и он, у моменту кад ово саопштава, стварно и види бога. У четвртом, сакупљени свет посматра ученике како, кад је, по легенди, сишао дух свети на њих, говоре разним језицима. Горња реченица је одломак из развогора сакупљеног света у моменту кад се описани догађај дешава.

Као што видимо, свуда имамо значење ужег индикатива.

II

У изричним реченицама употребљава се и *релатив*. И овде се време радње зависне реченице са релативно употребљеним глаголским обликом управља обично према радњи главне.

1. Примере са презентом у споредној реченици можемо сврстати у две неједнаке групе, према виду употребљеног глагола.

а) У највећем броју случајева глагол је имперфективан:

Међедовић бјежећи тако дође на једну воду и нађе код ње људе ђе вију шеницу... (II 6). — Послије неког времена дозна најмлађи брат на чардаку да се браћа његова и оно чобанче онијем ђевојкама жене (II 9—10). — А њих двоје кад опазе за собом змаја где их тера, препадну се... (II 23). — Идући путем види једну тичицу ђе крилима лепеће... (II 91). — Али кад виде да Срби из топова обарају и пале куће, они се пети дан предаду на вјеру... (ИС 24). — ... Младен одмах отиде за њима и посланике сретне гдје се враћају од Кара-Ђорђија... (ИС 74).

После ћеш срести другога где носи шара на у чу ну... (II 58).

Презент *вију* у првом примеру означава радњу која се вршила у време кад је Међедовић дошао на реку и видео шта раде људи. Брат на чардаку дознао је о женидби своје браће у време кад су се они стварно и женили. У трећем, царевих и његова жена видели су змаја у једном моменту док их је он гонио. Исто се тако у четвртом примеру каже

да су Срби палили куће пред очима Турака, и они су то врло добро видели. И у последњем примеру, младић ће срести онога који буде носио шарана у време док он то буде чинио.

У последњем примеру не може се футуrom II заменити презент *носи*, као што смо то врло лако учинили у објашњењу, претворивши допунску изричну у одредбену временско-односну реченицу.

б) Поред око 150 примера са имперфективним презентом у споредној реченици, нашли смо само један са перфективним презентом:

Како Милош опази да који од његових чиновника, или макар ко у подручју његовом, или какву чест у народу добије, или само мисли да је има, он одмах измишљава свакојаке, и најподлије начине докле га не осрамоти... (Пис. 140).

Употреба перфективног презента објашњава се врло лако ако се узме у обзир нијанса итеративности која се у значење ове реченице уноси главном, која је у ствари зависна временска реченица.

2. С перфектом у изричној реченици имамо примере:

Идући тако нађе у пољу једнога чоека *ђе је* упрегао у ралицу два вола па оре... (П 5). — Кад она три брата чују да се Стојша удружио и збратио са змајевским царем, и да сад обојица иду на њих, они се уплаше... (П 31). — ... пошто виђе да му је *ђевојка* одмакла, *закле је*... (П 88). — ... онда баше у Бијограду, *видећи*, да је паша остао само с неколико крцалија, подигну на њега буну... (ИС 6). — У Шапцу саставши се Али-бег и Мус-ага, разумију, да су Српске чете стигле у Свилеуву... (ИС 17).

Радње перфеката *упрегао је*, *одмакла је*, *остао је* и сл. временски претходе радњама означеним облицима у главним реченицама и управљају се према њима као прошле.

3. У једном случају нашли смо футур у споредној реченици. То је пример:

Срби су знали, да ће главна Турска сила ударити са три стране (ИС 128).

Радња зависне реченице дешава се после радње главне и управља се према њој као будућа.

4. У неким примерима у споредној реченици употребљен је аорист:

Онђе он јадан стојећи чу у неко доба ноћи ђе дођоше виле на извор... (П 72). — Цар се предадне кад виде да их нестаде... (П 24). — Он видје на јави утвари око деветога сахата дневи, анђела Божијега гдје сиђе к њему... (ДА X 3). — И ово рекавши видјеше они гдје се подиже и однесе га облак из очију њиховијех (ДА I 9). — Кад кнез Стефан види да Турци обладаше, он из пиштоља запали џебану... (ИС 80—81).

За разлику од одредбених реченица, у овим примерима, иако је у споредној реченици глагол свршеног вида, радње обеју реченица стварно су истовремене (а не само повезане истом временском ситуацијом). У првом од наведених примера, слепи је чуо како долазе виле баш у моменту кад су оне и долазиле. У другом, цар је баш посматрао нестајање; у трећем — Корнилије је гледао анђела док је он силазио, и сл.

5. А налазимо у материјалу и примера с имперфектом у споредној реченици:

А знадијаху га да онај бјеше што милостиње ради сјеђаше крај краснијех врата црквенијех... (ДА III 10). — Јер их слушаху гдје говораху језике, и величашу Господа (ДА X 46). — Овога намисли Павле да узме са собом; и узе га и обреза Јевреја ради који бијаху у онијем мјестима: јер сви знадијаху оца његова да бјеше Грк (ДА XVI 3).

Сви примери су из Вуковог превода Библије, у коме су облици имперфекта врло обични. У прва два радње обеју реченица су истовремене. У првом је реч о једном болеснику кога су апостоли „исцелили“. Он, дакле, није раније, него у време о коме је реч, био тај просјак. Други је из оног

већ познатог места где се говори како су апостоли проговорили разним језицима. Радње означене имперфектима *слушаху* и *говораху* дешавају се истовремено у прошлости.

III

И изричне реченице са *модално* употребљеним глаголским облицима могу се поделити у две групе.

1. У мањем броју примера, какви су и:

А онај шпијунчић, што је био на робији, чујем да је опет у Бечу (Пис. 109). — Чујем да стоји у *Verordnung*-у да ја знам зашто ми се не допушта у овом царству живети (Пис. 110), — споредном реченицом износи се увек лични став говорног лица.

2. Остали се могу поделити с обзиром на то чији се став у њима износи.

а) Када је субјекат главне реченице у другом или трећем лицу, онда се изричном реченицом казује став субјекта главне, као што је у примерима:

... и сам је паша чинио кашто така насилија, кад је мислио да му може проћи (ИС 171). — Кад Турци виде, да се не могу одржати, они се предаду Србима на веру... (ИС 56). — Али му се учини да је гвожђа много... (П 4). — Најпосле науми да иде у свет... (П 15), — Он помисли да је онај нашао под јелом срећу... (П 73). — ...уз Ади-Проданову буну ни један од ови није ни помислио, да иде у Србију (ИС 149). — На овај Молеров говор сви пристану да бјеже... (ИС 107).

У првом примеру, претпоставка да тако може проћи потиче од паше, а не од Вука, који то саопштава. У трећем, претпоставка да је гвожђа много потиче од Међедовића, а у четвртном: одлука да иде у свет — од јунака приповетке; — а не ни у једном случају од приповедача.

б) Кад су субјекат главне реченице и говорник — исто лице, онда лични став потиче од говорника, као у примерима:

Док сам жив, опет се надам да ћу моју жену и дјецу којекако моћи хранити... (Пис. 78). — ...и надам се да вам је то предао Шнирер (Пис. 9). — Кад сам узео перо у руке, мислио сам само неколико ријечи да Вам напишем... (Пис. 38). — Мислим да ће до неколико дана он овдје доћи... (Пис. 83). — За мање пак школе мислио сам да се мало по мало на Српском језику начине школске књиге (Пис. 144). — Вјерујем да је Исус Христос син Божиј (ДА VIII 37).

У првом примеру говорник је Вук, а споредном реченицом износи се његов лични став: нада се да може прехранити породицу; у другом, говорно лице опет је Вук, а споредном реченицом износи се претпоставка која потиче од њега.

ЗАВИСНО-УПИТНЕ РЕЧЕНИЦЕ

У свим савременим граматикама српскохрватског језика зависно-упитне реченице дефинишу се према облику: оне имају облик упитних реченица; или: оне садрже питање (по облику); или: оне се вежу упитним заменицама. Тамо где се обраћа пажња и на њихово значење, напомиње се да оне значе исто што и остале изричне реченице.

И изричне реченице и индиректни говор везују се кад за главну „упитним“ везницима, тј. имају облик упитне реченице. И по томе се од њих нимало не разликују зависно-упитне реченице. Разлика је у нечему другом, и у то ћемо се уверити кад једну за другом наведемо следеће две групе примера:

а) примере изричних реченица:

Онда му мати приповеди све по реду како је имала три кћери као три руже, и како их је нестало, и како су их тражили узалуд на све стране (II 24). — ... па јој приповеди како је страдала, како је муж проклео и како иде по свету те

га тражи... (П 48). — А Варнава га узне и доведе к апо-столима, и каза им како на путу видје Господа, и како му говори, и како у Дамаску слободно проповиједа име Исусово (ДА IX 27).

... видје два брата, Симона, који се зове Петар, и Андрију брата његова, гдје међу мреже у море... (Мат. IV 18). — И дошавши Исус у дом Петров видје ташту његову гдје лежи и грозница је тресе (Мат. VIII 14).

б) примере зависно-упитних:

Видиш како је данас... (П 31). — ... одмах напише оцу писмо и каже све како је било... (П 60). — Него кад си се заканио и толико си се трудио, казаћу ти како ћеш се помоћи (П 65). — Онај дошавши кући не каже браћи својој како је код зета прошао (П 74).

Ја знам гдје је Београд... (ИС 55).

Ограничавамо се само на то да укажемо на чињеницу да се у свим примерима под а) заменице како и где могу, без штете по значење реченице, заменити везником да; може се, наиме, рећи: Приповеди да је имала три кћери...; или: Приповеди да је страдала...; или: Видје да међу мреже...

У примерима наведеним под б) ову замену није могуће извршити, а да реченице не измене смисао.

Према томе, упитне заменице и прилози морају имати друкчија значења у зависно-упитним — а друкчија у осталим изричним реченицама.

I

Примери у којима се радња споредне зависно-упитне реченице временски одређује према времену говорења врло су ретки:

Види куда су ме моје дрвене ноге однијеле (Пис. 32). — Сами мислите какав је то тријумф за мене био! (Пис. 74). — ... а

како је све ово било, најбоље ће се видјети из писма Кара-Ђорђејева које ево овдје додајем ... (ИС 91).

У првој од наведених реченица Вук говори о свом путу за Русију. Његове дрвене ноге су га тамо биле однеле и вратиле отуда пре него што је о томе писао. И перфектима *био је и било је*, у друга два примера, означене су радње које су биле прошле у време кад се то о њима констатовало.

II

1. Зависно-упитне реченице с *релативно* употребљеним презентом имамо у примерима:

А то газда све слуша и разуме што они говоре (II 13). — По том се царев син каже ко је он и откуд је... (II 43). — Цару је још од прије било познато из различни Турски тужби, шта раде да и је по Србији... (ИС 10). — Молер напише писмо Српскијем старјешинама (...) својом крвљу, у коме им јави у какој су невољи... (ИС 107). — Онда код куће поседи неколико дана док разбере докле су Турци зашли у земљу, и шта ради и мисли народ... (ИС 135). — Сутра дан Милош разгледа добро, како стоје Турски шанчеви... (ИС 157).

Радње означене презентима *говоре*, *раде*, *ради* и сл. истовремене су са радњама главних реченица, означеним такође релативно употребљеним облицима.

Треба напоменути да ова истовременост радње споредне реченице са радњом главне у врстама допунских реченица не одговара истовремености у другим случајевима. Радњу зависне реченице са радњом главне у овим реченицама везује процес сазнавања, који ту истовременост чини очигледнијом и чвршћом. У одредбеним реченицама истовременост се, како смо видели, своди на однос према истој временској ситуацији. Зато смо овде узели као тачно да се радња зависне допунске реченице временски одређује према радњи главне и у случајевима кад су те радње истовремене.

2. С перфектом у споредној реченици су примери:

Господар дође и кад види какво је Бог чудо учинио, онда му рече... (П 37). — ... па му онда каже све шта је чула од змаја (П 20). — Она два коњика још су пре од царевог сина била дошла у двор и приповедила цару све по реду шта су чули и видели (П 41). — Он кад то чује, отиде кући плачући и приповеди матери шта му је сад цар заповедио (П 57). — ... долажаху те се исповиједаху и казиваху шта су учинили (ДА XIX 18). — ... како чује шта је било на Каменици, отиде у Биоград... (ИС 81). — Кад људи чују шта је било од Така и од његове војске на Опленцу, они се разбегну сваки својој кући (ИС 190).

Радње означене перфектима *учинио је, чула је, чули су (и видели), заповедио је* и сл. временски се одређују према радњама главних реченица као прошле.

3. У примеру:

... он одма дозна шта ће бити... (ИС 11), — с футуром у споредној реченици, радња означена тим футуром будућа је у односу на радњу главне реченице.

4. Када је у споредној реченици аорист, —

а) радња означена њиме може бити истовремена са радњом главне:

Калуђер пошто виђе шта би уклони се... (П 82). — Тада намјесник, кад видје шта би, вјерова... (ДА XIII 12). — А кад видје народ шта учини Павле, подигоше глас свој говорећи... (ДА XIV 11). — Кад Срби из другијех шанчева виде шта би од шанца Ресавскога, они сви, и сам Милоје, оставе своје шанчеве... (ИС 81),

б) а може и претходити њој:

А кад их отпустише, дођоше својима, и јавише шта им рекоше главари свештенички и старјешине (ДА IV 23). — Господе! ја чух од многијех за тога човјека колика зла почини светима твојима у Јерусалиму... (ДА IX

13). — Онда умуче све мноштво, и слушаху Варнаву и Павла који приповиједаху колике знаке и чудеса учини Бог у незнабошцима преко њих (ДА XV 12).

У првом примеру друге подгрупе, главари су рекли Петру и Јовану оно што они преносе пре него што они то причају својима. У другом, Савле је пре починио зла него што је за њих Ананија сазнао. Али будући да ни у једном случају аористом означене радње нису везане за време говорења, аористи су релативно употребљени.

III

1. У материјалу за модалне зависно-упитне реченице имамо један пример са конјунктивним значењем којим се износи став говорног лица, а не субјекта главне реченице:

Али Бог зна јесам ли и толико заслужио (II 35).

2. У осталим примерима износи се

а) став субјекта главне реченице:

Кад дође к ратарима, запита их еда би умали што да му даду за јело (II 4). — ... али се одмах забрине како би смела она за змију и у сиротињи просити у цара девојку! (II 44). — Ови човјек премда је био opak, опет промисли хоће ли дати своју душу... (II 81). — Он се стане крстити и чудити шта би то било! (II 71). — Кад мати тако види свога сина, онда стане мислити како би учинила да он онаки остане до века (II 46). — А кад се Петар у себи дивљаше шта би била утвара коју видје, и гле људи послани од Корнилија... (ДА X 17). — Но поред тога двор Турски не престане промишљати, како би у напредак Пасманцију покорио... (ИС 5). — ... стане по Сријему својим и свога брата познаницима и пријатељима наручивати, не би ли му како добили који топ... (ИС 20). — ... стане гледати како би партије ове помирио... (ИС 86);

б) или став говорников:

Да си ти мени под ногама као ја теби, ја бих знао шта бих (П 26), — ... не знам за што би ме друго полиција овако гонила (Пис. 110). Али лични став је ту обично изнет обликом потенцијала, а не обликом овог или оног глаголског времена.

ЖЕЉНЕ РЕЧЕНИЦЕ

Жељне реченице А. Белић сматра оптативним изразима. Он наводи пример: Желим да дођем код тебе, — и каже: „Та је реченица слична с правом оптативном реченицом Дошао бих код тебе. Одатле се види да је у реченици Желим да дођем код тебе став говорног лица претворен у *управни* глагол...“¹ Проф. М. Стевановић такође сматра да су жељне реченице увек модалне.² То потврђују и наши примери, које можемо поделити у две групе, с обзиром на то да ли се њима износи став говорника или став ког другог лица.

1. Став субјекта главне реченице имамо у примерима:

И будући да је ово писмо дошло из Питера..., тако га Милош, који и онако жели да осим њега нигдје нико чести нема, држи као да је официјелно... (Пис. 126). — Ако ко жели да ја пропаднем, пожалите барем овај народ... (ИС 89). — ... и сами тамошњи синови, који су иоле знатнији и могућнији, жељеће да би се из ње уклонили (Пис. 151). — ... зато Милош (желећи час пре да очисти Пожаревац), предложи Турцима... (ИС 159). — ... што су се тако у њега уверавали и желели баш њему да се предаду..., не тедне... (ИС 160). — ... желећи, да би ту част код цара добио, да је он Србију покорио и умирио, и бојећи се да му је Рушић-паша, не отме, није тео искати оружја... (ИС 163). — Тако није воља оца вашег небескога да погине један од овијех малијех (Мат. XVIII 14), —

¹ Књижевност и језик у школи II/2, 92.

² ЈФ XVII, 170.

у којима се говорно лице и субјекат главне реченице разликују. У првом од њих, жеља да нико нема „чести“ потиче од Милоша (говорник је Вук), у другом, од лица означеног заменицом *ко*, у трећем — од синова Милошеве Србије итд.

2. А Став говорног лица у следећим:

Желим Вам да у здрављу дочекате и весело проведете Божић и Ново љето... (Пис. 62). — Зато сам се ја још у Србији био зажелио да пишем ову историју... (Пис. 64). — Ви и сами знате да сам ја желио... да научим вас читати и писати... (Пис. 69). — Ја бих волио да ти одатле не идеш у Бесарабију него у Србију... (Пис. 84). — Ово писмо ја вама пишем из истине пријатељске љубави и из жеље да будемо и у напредак свагда пријатељи... (Пис. 92). — ... и Желим од свега срца да вас Бог скоро придигне...! (Пис. 107). — Зато бих сам готово најволио да ми се да пасош за Русију (Пис. 112). — Тако сам ја дакле желео и трудио се, свагда да кажем истину... (ИС 113). — До сад смо ударали ноћу на Турке, јер смо желели, да беже од нас... (ИС 161).

У свим примерима, осим последњег, Вук говори о својој сопственој жељи да се нека радња врши или изврши: да госпођа којој пише дочека Божић; да сам он пише историју; да научи Милоша писању итд. А будући да је у свим примерима последње тачке, као и у сличним примерима осталих врста допунских реченица, говорно лице истовремено и субјекат главне реченице, — то у принципу и нема разлике између њих и прве групе примера. У свим се случајевима у ствари износи став субјекта главне реченице.

В. НАМЕРНЕ РЕЧЕНИЦЕ

Тешко је питање спадају ли намерне реченице међу допунске или одредбене врсте. Загребачки аутори граматике за средње школе сврставају их у прилошке реченице.¹ Могу се

¹ Брабец, Храсте, Живкозић — Граматика, 206—209.

навести три ствари које иду у прилог оваквом поступку. Прво, ако је тачно да су одредбене реченице у ствари развијене прилошке или придевске одреднице, онда намерне реченице стоје уместо одредаба за сврху или циљ. Друго, зна се да у реченици од које зависи намерна не мора стајати глагол сазнавања, унутрашњег преживљавања или изражавања мисли, него који било глагол, како прелазни тако и непрелазни; а уз ове последње, ако су потпуни по значењу, не стоје допуне. Даље, намера с којом се врши нека радња није нешто што се садржи у самом појму радње, него је она у свести субјекта главне реченице у време док врши ту радњу с којом се остварује циљ, и тако на изванредан начин утиче на ток саме радње. Јасно је, зато, да се намерним реченицама означавају пре околности извесне врсте,¹ у којима се врши радња главне реченице, и које на њу утичу, — него што се износи садржина управног глагола.

Али оно што се износи намерном реченицом није реализовано, — то је само претпостављени циљ радње управног глагола. По томе су намерне реченице увек модалне. „... финалне реченице... — каже А. Белић — су по томе што се веза субјекта и предиката износи у нарочитој светлости („финалној“) начинске (модалне)“.² На исти закључак упућује и оно што о овим реченицама каже А. Мусић: „... чиста се намјера не обазире на то, хоће ли се оно, што се намјерава, доиста извршити или не“.³

Видели смо да се у одредбеним модалним реченицама износи углавном став говорног лица, а у модалним допунским лице од кога потиче став „износи се слободно“. Иако су по основном значењу сличне одредбенима, намерне реченице су, по томе чији се лични став у њима износи, ближе допунским реченицама. Навешћемо једно врло интересно Мусићево запажање о томе: „Намјера, која се изриче у финалној реченици, долази од субјекта главне реченице... Само онда кад се главном реченицом казује заповијед или же-

¹ »Der Finalsatz drückt eine adverbiale Bestimmung der Absicht aus...« — J. Međić. *Kleine deutsche Grammatik*, Zagreb 1963.

² Књижевност и језик у школи II/2, 92.

³ Рад 142, 20.

ља, намјера долази од говорника...“¹ Ово нас упућује на класификацију намерних реченица према значењима времена у главној реченици.

I

Прво ће бити речи о примерима са *модално* употребљеним глаголским обликом у управној реченици.

1: Кад је у главној реченици императив, у споредној се увек износи лични став говорног лица. Примери се могу поделити према односу субјекта главне реченице и говорног лица.

а) Субјекат главне у исто је време и субјекат зависне реченице:

Узми се добро у памет, да што не слажеш (ИС 167). — ... сутра да идеш с чобаном на језеро, да га пољубиш у чело (П 41). — Иди, мати, сад да видиш хоће ли ми цар дати девојку... (П 45). — Ходите да видите мјесто гдје је лежао Господ (Мат. XXVIII 6).

Оно што значи реченица: *да што не слажеш* — сврха је тога што ће се тумач узети у памет; дакле, сврха, циљ или намера радње главне реченице. Али ако се запитамо од кога у ствари потиче тај циљ, у чијој је свести настао, морамо рећи: настао је у свести онога који наређује, — јер су обе претпостављене радње — и главне и споредне реченице — још увек само у његовом личном ставу, а до њиховог остварења тек треба да дође. Намера заиста, дакле, потиче од говорника, као објашњење сврхе радње која се препоручује главном реченицом. То исто имамо и у осталим примерима. Оно, нпр., што се износи реченицом *да видите* — у последњем примеру, заиста представља намеру онога што садржи главна реченица, с којом, по мишљењу говорника, треба да се врши радња главне реченице.

б) Примери у којима субјекат главне и споредне реченице нису исти могу се поделити у две групе. У првој ћемо дати примере у којима је споредна реченица у првом лицу:

¹ Рад 142, 24.

Сједи на лопату да те пребацам (П 6). — Дођите да бисмо се и ми најели (П 12). — Та пусти ме, царев сине, да замочим своју пушту главу у језеро... (П 40). — Јавите и Ви у Вашим новинама и препоручите Вашим пријатељима како знате, не би ли што више пренумерана та добио... (Пис. 17). — Пошаљите ми све оде ваше да их ја видим прије штампе (Пис. 47). — ... стани да извадим трун из ока твојега... (Мат. VI 4). — Саберите најприје кукољ, и свежите га у сноплје, да га сажежем (Мат. XIII 30). — Који пак не ће с нама пристати на ово, они данас нека изиђу иза вароши пред нас, да не паliamo кућа и правим људима (ИС 27).

Реченица *да пребацам* — у првом примеру — значи не само сврху радње главне реченице означене императивом *сједи* него и сврху заповести, без обзира на то да ли ће се извршити оно што се заповеда, — а то је свакако став говорников. Слично је и у другом примеру: реченица *да бисмо се и ми најели* — значи циљ додуше и саме радње главне реченице, али и позивања израженог обликом *дођите*. Пошто је и радња главне реченице само жеља говорникова, то и нема ничега у значењу и једне и друге реченице ван говорниковог става.

У другој групи ових примера глагол споредне реченице није у првом лицу:

... само иди сутра с њиме, еда би нас опростио те напасти... (П 41). — Крух кад дођеш пред кућу баци онијем зверцадима да те не изједу... (П 79). — На ти ово дрво и понеси га цару нека ми од њега направи кудјељу... (П 90). — ... ово писмо моје нека пошаљу у које год хоће новине европејске, нека се штампа на моју срамоту... (Пис. 71—72). — Чувајте се да вас ко не превари (Мат. XXIV 4). — ... останите овдје те чувајте Ваљево, да не ударе ајдуци... (ИС 17).

Ако погледамо реченицу *нека направи* — из трећег примера, видимо да је њено значење у ствари циљ радње озна-

чене императивом *понеси*, а ово је, као у свим осталим примерима, само заповест говорникова, нешто што се такође препоручује саговорнику. Али се овде запажа још нешто: реченица са *нека* и сама значи заповест томе трећем лицу (овде цару), — а то је такође лични став говорников. Реченицом: *еда би нас опростио те напасти*, — у првом примеру, објашњава се с каквим циљем треба да се врши радња изражена императивом *иди*. И једно и друго је само жеља говорникова. Тек ако дође до остварења радње главне реченице, намера с којом се она буде вршила потицаће од субјекта главне реченице. У другом примеру *да те не изједу* — значи сврху радње императива *баци*, али та сврха је у ставу говорниковом.

2. Главна реченица може имати и друга модална значења. Примере таквих намерних реченица делимо у две групе: у једној су субјекти обе реченице у истом граматичком лицу, а у другој се разликују.

а) У примерима:

Видео сам прекрасну ливаду. Онде бих ти стајао три дана да се оне красоте нагледам (П 76). — ... пак бих на прољеће дошао ту навијек да живим (Пис. 8). — Тако ми Бога, да имам куда, бих сам бјежао и из овога царства и из народа српскога, само да се уклоним од оваквих интрига (Пис. 109), —

обе реченице су у првом лицу. У првом примеру младић говори зашто би стајао на ливади три дана: зависном реченицом износи се та његова намера. У друга два примера Вук говори о циљу жељеног одласка у Беч, или жељеног бекства из средине у којој живи. Намера, дакле, свуда потиче од говорника.

Глагол може у обе реченице бити и у другом ком лицу:

... не хтедне даље ни ићи да гледа другу стоку, него оданде управо отиде к брату... (П 61). — Но писар је био писар господарев, и кашто је из сесије морао ићи да чита новине... (Пис. 98). — Ово ме суду могао је сваки човјек да тужи и војводу, и он је морао доћи на суд да се одговара (ИС 67).

Реченицом: *да гледа другу стоку* — износи се намера радње главне реченице. Али пошто је радња главне реченице изнесена само као могућност која није остварена, онда је и намера те радње остала само у претпоставци онога који говори. Израз *да чита*, — у другом примеру, такође означава намеру с којом субјекат главне реченице врши радњу предиката. Радња главне реченице се заиста и врши, али ми то не сазнајемо из саме реченице *морао је ићи* — него посредно, — јер се реченицом описује моменат када је радња била пред самим извршењем, када је била неминовна. И у трећем примеру износи се намера субјекта главне реченице модификована тако што се и радња главне реченице износи само као неминовност.

Ту, дакле, имамо и став говорников и став субјекта главне реченице, али намера потиче од субјекта, а од говорника потиче неки други лични став.

б) Кад се субјекат споредне реченице разликује од субјекта главне, опет могу настати два случаја.

Један је кад је споредна реченица у првом лицу, као у примерима:

Хоћеш ли ми дати ову своју кћер да се оженим њоме? (П 5). — ... питај ти њега где је добио онога коња, па ћеш ми казати, да и ја тражим онакога... (П 20). — Шта ћете ми дати да вам га издам? (Мат. XXVI 15).

Ако се запитамо чија је намера да се ожени која се износи зависном реченицом првог примера, можемо одговорити: онога који пита. Само је овде у питању намера с којом се говори, а не намера с којом се врши радња главне реченице. Ако до извршења те радње дође, онда и намера постаје став онога који је врши — субјекта главне реченице.

Други случај је кад је споредна реченица у неком другом лицу:

И да би сви људи могли лакше ту срећу познати и вама на њој захваљујући по њој се владати, ваљало би то све наштампати, и свакоме селу по један егземплар послати, а осим тога у свакој нахији дати на продају, да

сваки човјек који жели може купити за малу цијену (Пис. 134). — ... ја мислим да је на овај заходни пут графа Орурка највише навратио Хајдук-Вељко, да би му узео Бању од Турака... (ИС 89). — И тако га Али-паша не смедне с оноликим људма у Београд пустити, да не би град отео... (ИС 173). — ... рада бих те заклонити да те она сила не опали... (П 26).

У прва три примера и главна реченица је у другом или трећем лицу, а у четвртом — у првом.

Познавање среће, у првом примеру, циљ је штампања закона, а могућност куповине прописа циљ је с којим се они пуштају у продају. Ко буде, дакле, вршио радњу главне реченице, радња споредне биће његов циљ. Али се и радња главне реченице износи само као Вукова препорука, као његов лични став, па, у крајњој линији, и намера потиче од Вука. У другом примеру, намера која се износи зависном реченицом потиче од Хајдук-Вељка. Вук то износи у посебном светлу, јер није у то сигуран него само претпоставља да је тако. И у трећем примеру зависна реченица означава намеру субјекта главне реченице.

У свим овим случајевима, дакле, имамо двоструку модалност у значењу споредне реченице: намеру субјекта главне реченице, на једној, — и лични став говорников кроз који је све то пропуштено, на другој страни.

У последњем примеру споредном реченицом износи се став говорног лица — сунчеве мајке, али пошто је она у исто време и субјекат главне реченице, овај пример не разликује се у принципу од осталих.

II

Управна реченица од које зависи намерна исто тако често је — или чешће — у индикативу. Тада проблем: од кога потиче лични став изражен намерном реченицом, зависи од тога да ли је главна у првом лицу или није, — као и код допунских реченица.

1. Кад главна реченица није у првом лицу, може настати један од следећа два случаја.

а) Главна и зависна реченица могу имати исти субјекат:

У некоме селу пођу жене у планину да траже дивљега броћа... (П 3). — ... ту ће ноћас долазити и лупати око тебе да те плаше... (П 52). — А да би мало цару замазали очи, они му јаве... (ИС 7). — Онога љета Јаков отиде опет у своју наију да чува Дрину... (ИС 84). — ... али су многи и изгинули јуришајући на Турке да би се показали... (ИС 88). — Један дан послѣ поменуће битке пође Кара-Ђорђије да походи рањена Луку Лазаревића... (ИС 93). — И приступише к њему фарисеји да га кушају... (Мат. XIX 3). — А кад иђаху да јаве ученицима његовијем, и гле, срете их Исус говорећи... (Мат. XXVIII 9).

Ко је намеравао да тражи дивљега броћа? Или, ко је намеравао да плаши младића ноћу? — У првом случају намера потиче од жена, а у другом од духова, а то су вршиоци радња главних реченица. И у осталим примерима зависном реченицом износи се намера субјекта главне реченице: у трећем, нпр., дахије су мислиле да замажу цару очи тиме што ће му јавити како су пашу убиле јер му није био веран; у четвртном — Срби су јуришали на Турке с циљем да се покажу пред Русима; у петом — намера да походи Луку потиче од Карађорђа, итд.

б) Субјекат зависне реченице може се разликовати од субјекта главне. У примерима:

Он одведе дете у своје дворе и преда га једној старици да га учи... (П 32). — А браћа онда одмах оправистише Павла да иде у приморје... (ДА XVII 14). — ... онда пошаљу Бијоградскога митрополита Леонтија, не би ли ји он како с помоћу закона увјерио о бољем животу... (ИС 14). — Прота Ненадовића још 1806. године позове Јаков к себи да му поможе војевати... (ИС 64). — ... народ се предаје не би ли му робље остало... (ИС 136). — Ломо је пак још пре одредио и наместио људе, да убију Токатлија... (ИС

145). — Гдјекоји на Ђурђев дан избаце пушке преко стоке, да би им стока напредовала (О 32), —

и сличним споредна реченица је у неком другом лицу. Циљ бабине радње, у првом примеру, свакако не потиче од саме бабе, него од ђавола, који јој предаје дете. И у другом од њих — Павлов одлазак у приморје — потиче од браће, који шаљу Павла. У трећем, циљ митрополитовог одласка међу Србе не потиче од њега, него од дахија, чије је он само оруђе да се Срби некако умире. И у осталим примерима споредном реченицом износи се став субјекта главне реченице.

Споредна реченица је у првом лицу:

Сад пошто је прошло двадесет година змија дође к мени и посла ме к теби да просим у тебе за њу девојку (П 44). — Једанпут ме је био истјерао да носим јеванђеље куд знам (Пис. 71).

У првом од два примера мајка је дошла цару с намером да проси девојку. Али се главном реченицом не износи радња њеног долажења цару, него радња коју врши њен син, — дакле: не говорно лице, него субјекат главне реченице. А радња зависне реченице је у ствари намера с којом се врши радња главне реченице. Овде је, дакле, реч о ставу субјекта главне реченице, а не о ставу говорника, мада је и тај став присутан.

У другом примеру још је јасније да став не потиче од говорника. Јер, знамо сигурно да Вук није намеравао никуда да носи јеванђеље. У руке му га је утрапио један од Милошевих „секретара“. Намера о којој је овде реч опет потиче од субјекта главне реченице.

2. Када је главна реченица у првом лицу, опет имамо двојаке случајеве.

а) Субјекат може бити исти у обема реченицама:

Дошао сам да излијечим краљеву шћер... (П 73). — Ја сам дошао да просим твоју шћер... (П 87). — ... већ сам почео узјимати да се храним... (Пис. 23). — Сутра ћу Вам доћи на ручак, и да чујем из уста Ваших или смрт или живот... (Пис. 25). — Оставио сам у

Србији плату и службу само да бих сам у европејској држави мирно и безопасно живио... (Пис. 153). — Јер сам дошао да раставим човјека од оца његова... (Мат. X 35).

Није тешко уочити да свуда у горњим примерима имамо говорников став. У првом од њих, младић говори о својој намери да излечи цареву кћер; у другом, други младић износи своју намеру да се жени; у трећем — Вук говори о циљу с којим зајми новац; у четвртном — опет Вук објашњава зашто ће ићи Тирки у посету, итд.

б) Субјекат зависне реченице различит је од субјекта главне у примерима:

... сад сам, мајко, дошла к теби да ми просиш у цара девојку... (П 44). — Ово Вам само шаљем да видите једном књигу... (Пис. 24). — Да не би наши потомци за то кривили нас, као што ми кривимо наше старе, ја сам још одавно наумио... (ИС 112).

И у овим примерима говорно лице саопштава о својој намери. У првом примеру, змија говори зашто је дошла код мајке, а у другом и трећем, Вук саопштава о својим намерама. Свуда, дакле, имамо став субјекта главне реченице, који је у исто време и говорник.

ЗАКЉУЧАК

Пошто смо, по врстама реченица, прегледали језички материјал који нам пружају прозни састави Вука Стефановића Карацића и народне приповетке, поновићемо укратко оно што сматрамо да је опште за све реченичне врсте о којима је било речи.

Пре свега, потврдили смо, насупрот и врло ауторитативним мишљењима, да у већем броју врста зависних реченица лични глаголски облици могу бити употребљени тројако: у индикативу, у релативу и у модусу; — у другим пак врстама ових реченица лични глаголски облици употребљавају се само у модалном значењу. У прву групу реченица иду: односне, временске, узрочне, погодбене, последичне, месне и

допусне; индиректни говор, изричне реченице и зависно-упитне. А у другу: погодбене; жељне и намерне.

1. У индикативним зависним реченицама радња означена глаголским обликом у предикату временски се управља према времену говорења као год и у самосталним реченицама.

2. У релативним реченицама у одређивању времена вршења радње глаголског облика у предикату полази се од неког временског момента ван говора говорног лица. А тај моменат од кога се полази може бити:

- а) време вршења радње главне реченице;
- б) неки други временски моменат.

3. У модалним зависним реченицама износи се нечији лични став према радњи означеној личним глаголским обликом у предикату. То може бити:

- а) став говорног лица;
- б) став субјекта главне реченице.

Видели смо, даље, да има извесних разлика између одредбених реченица, на једној, и допунских, на другој страни.

1. У релативу:

а) у допунским реченицама време релативно употребљених глаголских облика обично се одређује у односу на време радње управног глагола; — а у одредбеним, само у одређеним случајевима, и то само кад су испуњена следећа три услова: кад се радње главне и споредне реченице не врше у истој временској ситуацији, — и то кад се обе догађају ван времена говорења о њима, — а у одређивању времена радње зависне реченице полази се од времена када се врши радња главне.

б) у допунским реченицама врло су ретки неки глаголски облици који имају искључиво значење релатива (презент перфективних глагола, плусквамперфекат. . .).

2. У модусу:

а) у одредбеним реченицама лични став који се износи зависном реченицом у највећем броју случајева потиче од говорног лица;

б) у допунским, у већем броју примера лице од кога став потиче износи се слободно;

в) намерне реченице показују особине модалних реченица и једне и друге групе.

Дакле, насупротив мишљењу да се радња споредне реченице временски увек одређује према радњи управног глагола, нашли смо, прво — да је то само један од више начина временског управљања радње релативно употребљених облика у зависним реченицама, и друго — да такав однос радње споредне реченице према времену радње главне не значи увек да је глаголски облик у њој употребљен релативно. Тачно је, значи, да релативно употребљен глаголски облик у зависној реченици може бити временски одређен радњом управнога глагола; тачно је и то да је у томе разлика у релативној употреби времена у зависним реченицама од сличне употребе у самосталнима. Али тај факат указује само на то да у зависним реченицама налазимо једну врсту релативних значења времена више него у самосталним, — а никако и нешто више од тога.

Према томе, у одређивању природе глаголских времена и у зависним реченицама треба полазити од истог критеријума као и у главним реченицама и самосталнима: од тога да ли њима означена радња показује временски однос према говору говорног лица или према неком временском моменту ван говорне ситуације, — или пак означава нечији лични став.

Р. Симић

ЛИТЕРАТУРА

1. Белић Александар:
 - а) *О језичкој природи и језичком развоју*, Лингвистичка испитивања, I књига, Београд 1958;
 - б) *Историја српскохрватског језика*, књ. II, св. 2: Речи са конјугацијом, друго издање, Београд 1962;
 - в) *Синтакса српскохрватског језика*, литографисана предавања, Београд 1931.
 - г) *О синтаксичком индикативу и „релативу“*, — *Symbolae grammaticae in honorem Joannis Rozwadowski, vol. II, Krakowiae 1928*;
 - д) *Аорист имперфективних глагола*, Јужнословенски филолог V;
 - е) *О употреби времена у српскохрватском језику*, — Јужнословенски филолог VI;

ж) Прилози учењу о употреби времена у српскохрватском језику, — Јужнословенски филолог XVII;

з) И. Г.: О перфекту без помоћног глагола... (приказ), — Јужнословенски филолог XXI;

и) О глаголу са синтаксичке стране, — Књижевност и језик у школи II, св. 1;

ј) О сложеним реченицама, — Књижевност и језик у школи II, св. 2.

2. Вуковић Јован:

а) Синтаксичка вредност имперфекта у савременом српскохрватском језику, — Радови Научног друштва НР БиХ III;

б) Значење и употреба глаголских облика у српскохрватском језику, — Питања савременог књижевног језика, год. IV, књ. II, св. 2;

в) Модални облици с имперфектом и перфектом глагола бити + инфинитив главног глагола, — Јужнословенски филолог XX;

г) Александар Стојићевић: Значење аориста и имперфекта у српскохрватском језику, — Питања књижевности и језика I;

д) Поводом најновијих радова и интерпретација наслеђених имперфекту и аористу, — Радови Научног друштва НР БиХ XVIII;

е) Систем српскохрватских временских глаголских облика у временским и функционалним међуодносима (корелацијама), — Радови Научног друштва СР БиХ XX.

3. Георгијевић Светозар:

а) *Praesens dramaticum*, — Књижевност и језик у школи 1958;

б) Граматика и стварност, — Настава и васпитање III;

в) Погледи проф. Белића на употребу глаголских облика, — Настава и васпитање III.

4. Грицкат Ирена:

а) О перфекту без помоћног глагола у српскохрватском језику и сродним синтаксичким појавама, — Посебна издања САН ССХХIII, Београд 1954;

б) О неким особинама футура II, — Наш језик н. с. VIII.

5. Маретић Томислав:

Граматика хрватског или српског књижевног језика, треће издање, Загреб 1963.

6. Мусић Август:

а) Прилози науци о употреби времена у српско-хрватском језику, — Глас СКА СХХI, СХХIII и СХХVI;

б) Гномски аорист у грчком и хрватском језику, — Рад ЈАЗУ 112;

в) Кондиционал у хрватском језику, — Рад ЈАЗУ 127;

г) Реченице с конјукцијама „ако, нека, ли“ у хрватском језику, — Рад ЈАЗУ 134;

д) Релативне реченице у хрватском језику, — Рад ЈАЗУ 138;

е) Реченице с партиципом акт. II у хрватском језику, — Рад ЈАЗУ 140;

ж) Реченице с конјункцијом „да“ у хрватском језику, — Рад ЈАЗУ 142;

з) Аорист имперфективних глагола у српско-хрватском језику, — Јужнословенски филолог V;

и) Питања у хрватском или српском језику, — Рад ЈАЗУ 172. и 184;

ј) Словенски ефективни презент, — Рад ЈАЗУ 253.

7. Сладојевић Петар:

а) О имперфекту у српскохрватском језику, — Јужнословенски филолог XX;

б) Прилог дискусији о значењу и употреби имперфекта у српскохрватском језику. — Радови Научног друштва НР БиХ XVIII;

в) О значењу аориста у српскохрватском језику, — Јужнословенски филолог XXI.

8. Стевановић Михаило:

а) Питање значења глаголских времена у релативној употреби његовој, — Јужнословенски филолог XVII;

б) Један прилог објашњењу имперфективног аориста, — Наш језик с. с. VII;

в) Александар Стојићевић: Значење аориста и имперфекта у српскохрватском језику, — Јужнословенски филолог XIX;

г) Значење имперфекта према употреби у језику П. П. Његоша, — Јужнословенски филолог XX;

д) Поводом необичне употребе једног облика, — Наш језик н. с. VI;

е) Непоредна употреба инфинитива и презента са свезицом да, — Наш језик, н. с. V;

ж) Око значења аориста, — Наш језик н. с. VIII;

з) О аористу, — Гласник САНУ, књ. IX, св. 2;

и) Око значења имперфекта, — Зборник Филозофског факултета у Београду IV/2;

ј) Начин одређивања значења глаголских времена, — Јужнословенски филолог XXII.

9. Стојановић Љубомир:

а) О значењу и употреби глаголских облика у реченицама, — Јужнословенски филолог II;

б) Реченичне конструкције без *verbum-a finitum-a*, — Јужнословенски филолог III.

10. Бабић М., Употреба историског инфинитива у говорном језику, — Јужнословенски филолог XIX.

11. Барјактаревевић Д., Употреба имперфекта према грађи новопазарско-сјеничких говора, — Радови Научног друштва НР БиХ XVIII.

12. Вебер А., О времени у хрватско-српском језику, — Рад ЈА II.

13. Живковић С., Употреба перфекта у временским реченицама, — Језик I.

14. Ивић М., Систем глаголских облика за обележавање времена у српскохрватском језику, — ГФФНС III.

15. Ивић П., Систем значења основних претериталних времена у говору Галипољских Срба, — Јужнословенски филолог XX.

16. Јовић Д., *О имперфекту у говорима околине Врњачке Бање*, — Зборник за филологију и лингвистику II.
17. Костић Д., *Још о понављању радње у прошлости*, — Наш језик с. с. VII.
18. Мулић М., *Гдје није мјесто футуру I?* — Језик III.
19. Пешикан М., *О специфичности у употреби приповедачког императива*, — Наш језик н. с. V.
21. Рашовић Ђ., *О системи глаголских облика и једном покушају да се она наруши*, — Књижевност и језик 1/1961.
22. Рончевић Н., *Аорист у хрватском језику*, — Загреб 1941—1956.
23. Стевовић И., *Једна особита врста предикативности*, — Књижевност и језик 4/1964.
24. Стојићевић А., *Значење аориста и имперфекта у српско-хрватском језику*, — Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Razred za filološke vede, Dela III.
25. Стојнић М., *Употреба и значење модалних облика*, — Књижевност и језик у школи II/2.
26. Томановић В., *О значењима презента*, — Годишен зборник на Фил. факултет во Скопје 10—11.